

Natuurmonumenten als cultuurmonumenten

De voortdurende verandering van het begrip natuur in onze cultuur

Rob Dettingmeijer

Natuur is voor tevreden en legen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.

J.C. Bloem (1887-1966), *De Dapperstraat*¹

‘Wat is natuur nog in dit land?’ is een populaire titel voor geschriften en debatten over natuurbescherming.² Uit die debatten komt geen eenduidig antwoord naar voren op de vraag wat onder natuur moet worden verstaan. Wel blijkt natuur steeds in tegenstelling tot cultuur te worden gedefinieerd. Cultuur is dan het kunstmatige, dat in scherp contrast staat met die verschijnselen of omgevingen die spontaan of natuurlijk, vanzelfsprekend en dus ‘goed’ zijn. Voor velen is die opvatting zo boven iedere twijfel verheven omdat zij zich niet bewust zijn dat een dergelijke opvatting pas in de vorige eeuw gemeengoed is geworden.

Meestal citeren mensen die spreken over de weinige natuur in Nederland alleen de twee middelste regels van de strofe uit het gedicht van Bloem. De eerste regel geeft aan dat ook in de tijd dat natuur voor de stadsmens ontspanning en rust vertegenwoordigde, dit door de cultuurproducenten soms met verbazing werd gezien. De laatste regel stipt terloops aan dat natuurbeleving niet alleen in contrast tot de urbane cultuur werd beleefd, maar ook een belangrijke motor van de suburbanisatie van villapark tot tuinwijk is geweest. Daarnaast en voor een deel zelfs daardoor vond een toenemend aantal mensen dat naarmate industrie, urbanisatie en de generationaliseerde land- en tuinbouw grotere delen van het land opeisten, tenminste de herinnering aan een zo ongeschonden mogelijke natuur behouden moest blijven.

Dynamisch landschap en ongeschonden natuur

In grote delen van Europa en zeker in Nederland is niet alleen het in cultuur gebrachte landschap door de mens vormgegeven. Ook de zogenaamde ‘woeste gronden’ en bossen zijn door de mens veroorzaakt. Daarbij leidde zelfs het bewust ‘in cultuur brengen’ van het land en het bewust winnen van het land uit de zee vaak tot onvoorziene ontwikkelingen, waarop weer een antwoord gevonden moest worden. Wie de geschiedenis van de

Nederlandse landschappen bestudeert, zal daarom snel tot de conclusie komen dat zowel in ruimte als in tijd een zeer grote dynamiek te zien is. Verder blijkt dat alleen in grove lijnen en met afnemende zekerheid een geschiedenis te schrijven is die verder teruggaat dan de zestiende eeuw.³ Wat we weten bevestigt wel het beeld dat ongewilde en vaak ook ongewenste ontwikkelingen vaker voorkwamen dan dat onze landschappen de uitkomst waren van een bewust en geslaagd rationeel handelen. Veel van onze bossen, dikwijls beschouwd als ongeschonden natuur, zijn restanten van roofofbouw en niet meer rendabele vaak mono-culturele velden voor houtproductie, onze ‘natuurlijke’ heidevelden de getuigen van een verdere fase van ontbossing, overbegrazing en verouderde vormen van mestwinning.⁴

De zoektocht naar ongeschonden natuur kwam niet alleen voort uit wetenschappelijke interesse. Minstens zo belangrijk was het ervaren van een ‘natuurlijker bestaan’. Sinds 1854 was ook in Nederland ‘Walden’ van Thoreau een belangrijke inspiratiebron. Het is een besef dat in de natuurbescherming in Nederland nog springlevend is. De natuurbescherming is dan ook sterk cultureel bepaald.⁵ In de loop van de tijd betekende die zoektocht naar een natuurlijker bestaan steeds meer dat mensen zich gingen verzetten tegen de als steeds kunstmatiger, eenvormiger en ongezonder beleefde dagelijkse omgeving. Van tevredenheid over het ontsnappen aan die omgeving in de vrije tijd ging dat gevoel bij steeds meer mensen en uiteindelijk ook bij de politiek over in het eisen dat ook de dagelijkse omgeving anders werd ingericht. In het begin was natuurbehoud beperkt tot een liefhebberij van een kleine groep die probeerde te redden wat er te redden viel. De ambitie was ooit om het uitsterven van zeldzame planten en dieren te stoppen en tegelijkertijd meer mensen de kans te bieden tot een tijdelijke ontsnapping uit het drukke stedelijke leven. Vanaf het einde van de jaren tachtig van de twintigste eeuw kon de natuurbeweging in het offensief gaan. Om populair te worden

Zeehond als symbool voor natuurgebied Waddenzee

Europese hamster of korenwolf op etiket bierflesje (Brouwerij Gulpen, Zuid-Limburg)

Sticker Natuurmonumenten (collectie auteur)

bediende zij zich van te eenvoudige schema's en vertederende beelden. Het bekendste discutabele maar bijna door niemand ter discussie gestelde voorbeeld daarvan is de huilende zeehondenbaby. Die werd mede door de crèche van Pieterburen het symbool voor de aantasting van de natuurwaarden van de Waddenzee. Het herstel van de zeehondenpopulatie betekende echter niet dat de natuurwaarden in het algemeen zich in de Waddenzee hersteld hadden. De groeiende zeehondenpopulatie werd zelfs een argument tegen verdergaande restricties op de exploitatie van de Wadden. Dit remde weer een serieuze behandeling van de Waddenzee als ons grootste en belangrijkste natuurgebied. Na heel veel discussies heeft toch de natuur prioriteit gekregen en is het Nederlandse en Duitse gebied uiteindelijk door UNESCO tot

Vogelkijkhut Naardermeer (Rob Dettingmeijer)

Werelderfgoed benoemd.⁶ Een nog heftiger botsing tussen voor- en tegenstanders kent het fokprogramma en de herintroductie van de lieflijk ogende Europese hamster.⁷

De kritiekloze waardering van de natuur was en is vooral te vinden bij mensen die niet of nauwelijks afhankelijk zijn van die natuur en de natuurverschijnselen. Dat klinkt ook door in de verdediging van de extreme bezuinigingen die natuurbehoud en -beheer nu worden opgelegd. Bezuinigingen die alleen nog worden overtroffen door die op dat deel van de cultuur dat de regering niet rekent tot het nationale erfgoed. Het is een nauwelijks verholen afrekening in naam van het platteland en suburbia met de urbane cultuur. Hoe het zover is gekomen en welke monumentale herinneringen aan de fasen van die ontwikkeling te zien zijn, wordt in dit artikel onderzocht.

Van elitair naar nationaal tijdsverdrif

De stedelijke elite heeft wanneer dat mogelijk was de kans gegrepen om de stinkende en drukke stad te ontvluchten. Dat kon alleen als het platteland een aangenaam en veilig alternatief was.⁸ Daarbij werd vaak dat land via pacht en jacht ook nog te gelde gemaakt. De jacht werd daarbij een symbolisch teken van macht. Tot aan de vorige eeuw bleef het reserveren van niet productieve gronden voor recreatie variërend van jacht tot natuurstudie vrijwel uitsluitend het privilege van de elite.⁹ Met de voortschrijdende democratisering en homogenisering van de cultuur en de zwaardere belasting van kapitaal en grondeigendom werd natuurbehoud steeds minder een particuliere liefhebberij en uiteindelijk steeds meer een regeringstaak.

Om tot nationale zaak en taak te worden bestemd moest natuurbeleving wel geleerd worden. Eén van de belangrijke middelen daartoe was het natuurmonument. Hier werden de optimale natuurwaarden geconcentreerd, die vrijwel overal opgeofferd werden aan de toename van welvaart en welzijn, die een steeds groter ruimtebeslag nodig had. Voor een zo optimaal mogelijke verbetering van wonen, werken, recreëren en transporteren werd uiteindelijk zelfs meer grond nodig geacht dan Nederland rijk was. Wat ondanks die ruimtehonger volgens de plannenmakers nog zou kunnen resten aan natuurlijke omgeving blijkt in de loop der tijd sterk te wisselen. Maar ook binnen een generatie woeden tot vandaag heftige discussies over wat wenselijk maar ook wat mogelijk is. Daarbij staat niet alleen de betekenis maar ook de inhoud van het begrip natuur doorlopend ter discussie.¹⁰ Opvallend is dat als de uitkomst van de discussie een nieuwe opvatting over natuurbeheer behelsde ook de reservaten voor een belangrijk deel en soms volledig op de schop gingen.

Bedreiging en bescherming

In de waardering en de omgang met de natuur kan een aantal fasen worden onderscheiden, waarbij niet alle schrijvers dezelfde jaartallen hanteren. Voor het begin van de natuurbescherming in Nederland wordt vaak de oprichting in 1905 van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten gekozen. Er zijn ook argumenten voor een vroeger tijdstip. 1880 is niet alleen het jaar van de invoering van de Wet tot Bescherming van Diersoorten,

nuttig voor Landbouw of Houtteelt, vanaf dat tijdstip zien we ook een duidelijke toename van de esthetische waardering van natuur en landschap door de literaire beweging van de Tachtigers en de beeldende kunst stroming van de Haagse School.¹¹ Zelfs 1880 is in vergelijking met andere West-Europese landen en de Verenigde Staten laat.¹² De verklaring is waarschijnlijk dat om natuur te willen beschermen, die zo bedreigd moet zijn dat we het gemis als verlies ervaren. In het 'lege land', dat Nederland tot na het midden van de negentiende eeuw nog voor een groot deel was, moest de cultuur beschermd worden tegen het natuurgeweld, zoals dat eeuwenlang overal op de wereld het geval was geweest.¹³ Geweld dat in ons land tot uitdrukking kon komen door stormen, overstromingen, verzilting, plagen, onbevaarbaarheid van rivieren en kustwateren en onbegaanbaarheid van wegen. Verhogen en verstevigen van dijken, verbeterde en versnelde bemaling, verlagen van de grondwaterspiegel, sluizen en waterkeringen, kanalisering van rivieren en beken, zorgden voor een veiliger, droger land met een hogere productiviteit, een snellere toevoer en afvoer van producten en een snellere scheepvaart met schepen met een groter tonnage. Het bestrijden met gif, klem en jacht van schadelijke diersoorten en het gebruik van steeds effectievere onkruidbestrijdingsmiddelen, kunstmest, gecombineerd met rationelere verkaveling en mechanisering, maakte de agrarische productie van Nederland tot een van de hoogste in de wereld.

De industrialisatie verliep relatief rustig en begon laat, maar was ook voor Nederland heel ingrijpend. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met een enorm verlies van soorten en hoeveelheden planten en dieren. Stoomkracht, mechanisering en een betere

infrastructuur maakte pas midden negentiende eeuw de finale aanval op de woeste gronden mogelijk. Ook het grootschalig winnen van land uit zee in plaats van het veilig stellen van wat de zee ons gaf aan de voet van dijk of het duin is toen pas in volle gang gekomen. De grootse plannen zijn nooit voltooid, zoals bijvoorbeeld de geschiedenis van het plan Lely tot inpoldering van de Zuiderzee laat zien.

Natuurwaardering op nationale schaal

De aanvang van de tweede fase van de natuurwaardering en bescherming wordt vaak rond de Tweede Wereldoorlog geplaatst. Al in de jaren dertig is waarneembaar dat de natuurbescherming steeds meer op een nationale schaal plaatsvindt. Teken daarvan is de oprichting in 1932 van de Contactcommissie inzake Natuurbescherming, een samenwerkingsverband van de Vereniging van Natuurmonumenten, de Provinciale Landschapsstichtingen, de ANWB en de Bond van Nederlandse Architecten. Die ontwikkeling culmineert na geheime lijstjes van echt onvervangbare natuurgebieden in een lijst ten behoeve van het Nationaal Plan in 1942.

In de eerste fase liepen de criteria van gezondheidszorg, recreatie, esthetiek en wetenschap nog dooreen, maar al vrij spoedig wordt onderscheid gemaakt tussen landschapsbescherming, die vooral esthetisch en recreatief gericht is, en 'natuurterreinen van unieke wetenschappelijke betekenis'. De verwetenschappelijking en zoveel mogelijk ook de objectivering zal tot begin jaren zeventig het officiële beleid bepalen. Het scheppen van voldoende recreatieve natuurbeleving voor de massa en als antwoord op de toenemende vrije tijd wordt een aparte ontwerperstaak, waarbij een netwerk van buurt-, wijk-, stedelijke en streekvoorzieningen over Nederland wordt gespreid. Een overlap vormen de Nationale Parken, die overigens ook ontstaan vanuit het particulier initiatief.

Natuurbescherming als massabeweging

De derde fase begint rond 1970 en kan het best omschreven worden als 'natuurbescherming als massabeweging' of meer contemporain als 'de opkomst van de milieubeweging'. Het belangrijkste kenmerk is het besef van steeds grotere delen van de bevolking dat de welvaart het welzijn en zelfs de gezondheid kan bedreigen. Steeds meer mensen worden zich bewust dat opnieuw in de geschiedenis van de aarde een periode van uitsterven van heel veel planten en dieren is begonnen. Maar dit keer komt dit niet door een plotselinge klimaatverandering of kosmische ramp, maar wordt het veroorzaakt door de mensheid.¹⁴ In het begin verbreedde dit groeiende besef de kloof tussen de oude natuurbeschermingsorganisaties, die een consensushouding bleven nastreven en de nieuwe actiegerichte groepen, stichtingen en verenigingen die de situatie te urgent vonden om snel compromissen te sluiten.

Toch weet Natuurmonumenten juist in die periode door adoptie van een deel van de methoden van de actiegroepen veel geld in te zamelen en leden te werven. De affiches en stickers van de actie tot aankoop van het Deelerwoud (1967-1972), behoud van

Voornaamste landaanwinningen van 1200 tot en met plannen in 1959 (De Grote Bosatlas, 1968)

Landschaps-ekologische waardering Kromme Rijngebied met tracé A 27 (Bijlage 3 in: Het Kromme Rijnlandschap. Een ecologische visie, Amsterdam 1974, bijlage 3)

het Zwanenwater bij Petten (1972) en het Geuldal (1977) krijgen een welhaast iconische waarde en brachten via girale overschrijvingen miljoenen guldens op.¹⁵ Theoretisch werden oude en nieuwe bewegingen ook verenigd in de nieuwe wetenschap van de systeemecologie. Esthetiek werd vervangen door een techno-

logisch-wetenschappelijke benadering, maar gekleurd door een sterk ethische tint omdat complexe ecosystemen impliciet vaak superieur werden gevonden.¹⁶ Zo kenmerkte deze periode zich enerzijds door vele felle acties tegen chemische verontreinigingen, kernenergie, wegen door natuurgebieden en dergelijke, maar anderzijds ook door het vinden van nieuwe methoden en argumenten voor natuurbehoud. Een mooi voorbeeld is de introductie van een nieuwe inventariserings- en carteringsmethode bij de analyse van het landschap van de Kromme Rijn, die in de tijd samenviel met de felle acties tot behoud van Amelisweerd, het landgoed dat dreigde doorkruist te worden door de nieuwe rijksweg A27.¹⁷

Nieuwe natuur en richtingenstrijd

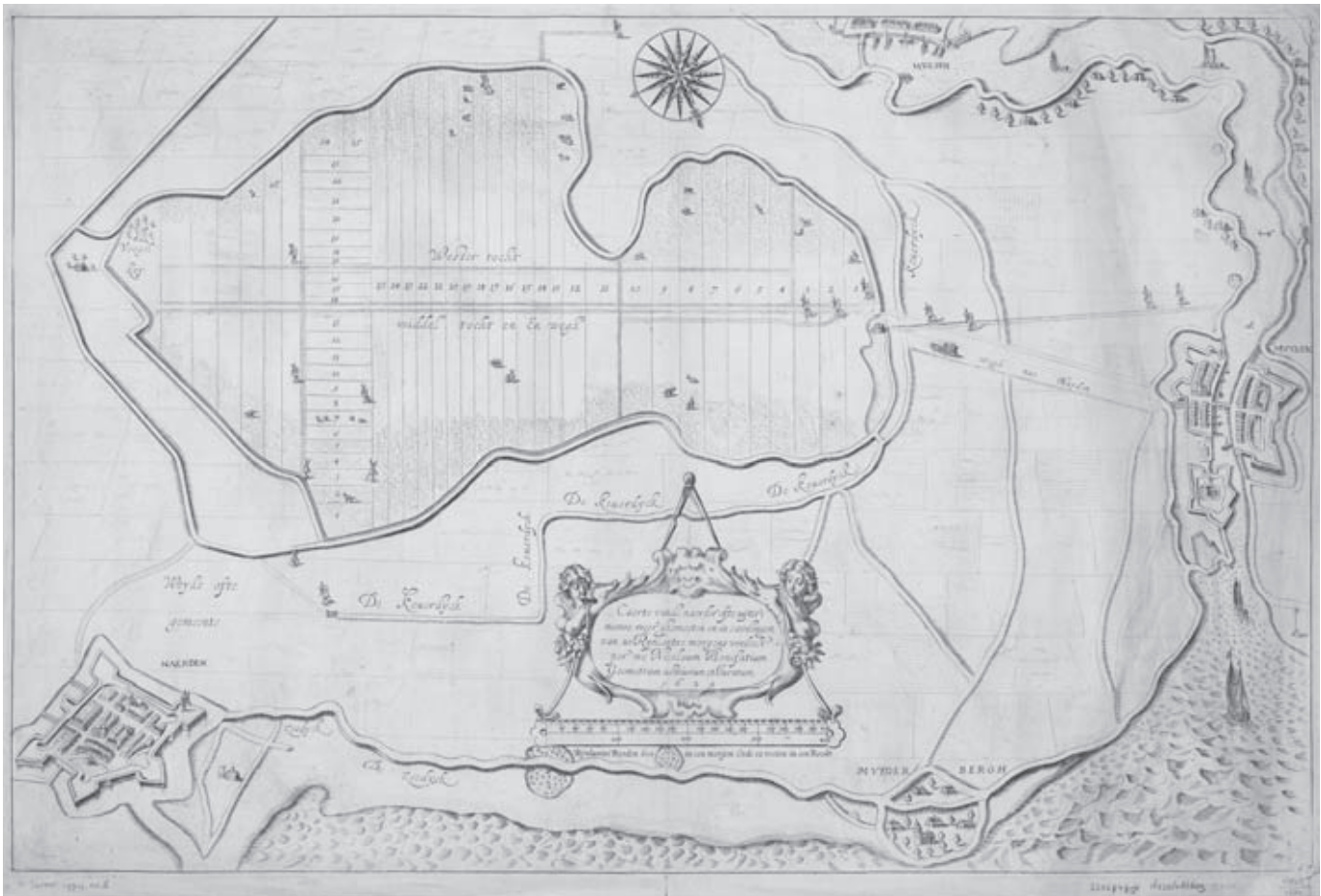
De vierde fase wordt door C. van Koppen gekarakteriseerd als ‘nieuwe natuur in het offensief’.¹⁸ Als we de periode tot nu willen doortrekken zouden we misschien beter van ‘richtingenstrijd en internationalisering’ kunnen spreken. De eerste richtingenstrijd woedde al in de jaren tachtig maar werd pas goed zichtbaar in de jaren negentig. Er was sprake van een kamp Westhoff en een kamp Vera, hoewel de naamgevers van de richtingenstrijd in een artikel hebben geprobeerd de wederzijdse verkettering te stoppen.¹⁹ Het kamp Westhoff verdedigt de visie dat de grootste soortenrijkdom en het subtielste evenwicht van het ecosysteem juist te vinden is daar waar de mens een grote rol speelt.²⁰ Boerderijen met een gemengd bedrijf, de schrale hooilanden en de hoogvenen zijn volgens Victor Westhoff goede voorbeelden van

Verschaalde graslanden Naarderveer (Rob Dettingmeijer)

Caerte vande naerder ofte uijtermeerse meer ghemeeeten en in cavelingen van 20 Rynlantse morgens verdeelt per me Nicolaum Bonifatium, 1629 (Universiteitsbibliotheek VU Amsterdam, sign. LL.02747gk: 16232/od/1629)

verkeersweg in Nederland ligt het Naardermeer en de spoorlijn met de hoogste frequentie gaat er midden door. Maar wanneer wij er met ons bootje rondzwerfen door tochten en over plassen, dan lijkt al dat gerucht vreemd en verwijderd, verzonken als zij zijn in aandachtige beschouwing van het betoverend landschap met zijn afzonderlijke wereld van planten en dieren.' Dit schreef

Rietoogst Naardermeer in 1941, met op de achtergrond de Molen Onrust (E.M. van Zinderen Bakker, Het Naardermeer [...] 1942, 169)

dr. Jac P. Thijsse (1865-1945), samen met E. Heimans (1861-1914) gerekend tot de stamvaders van de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging, in 1942.²⁵ Thijsse bezocht het Naardermeer al sinds 1893 en hij was één van de initiatiefnemers tot een protest toen de gemeente Amsterdam in 1904 de 'waardeloze plassen' wilde volstorten met stadsvuilnis. Het voorstel werd met slechts één stem verschil verworpen. Natuurliefhebbers waren echter zo geschrokken dat ze een fonds voor de aankoop vormden en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten stichtten.

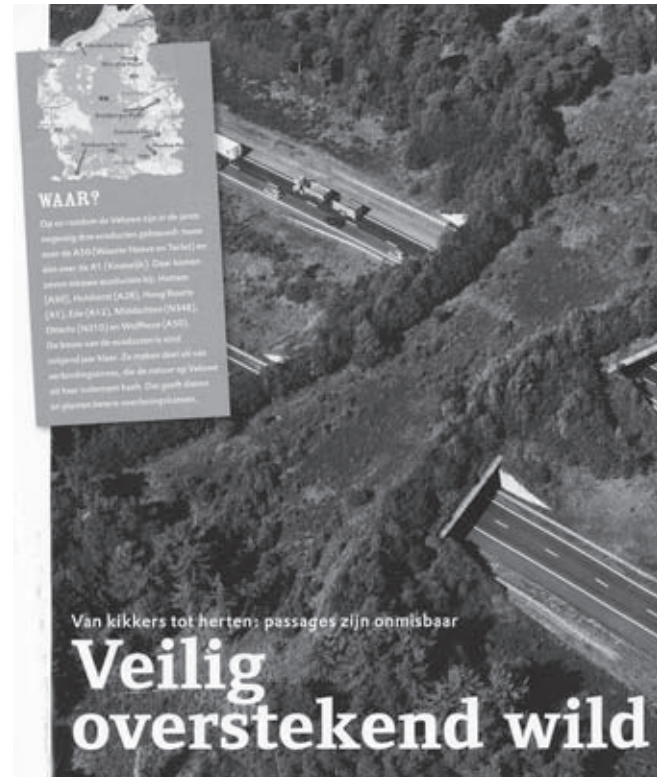
Het Naardermeer is een mooi voorbeeld hoe de mens een landschap kan veroorzaken zonder dat te willen maken.²⁶ Anders dan de vele Hollandse en Utrechtse Plassen is het Naardermeer niet door onzorgvuldige veenwinning ontstaan.²⁷ Het Utermeer, zoals het in een oorkonde uit 953 heette, is ontstaan op de grens tussen zandgrond, rivier- en zeeklei. In een natuurlijk gevormde kom stroomde kwelwater. Op de bodem van het meer vormde zich daarna een dunne laag veen. In de late Middeleeuwen stond het meer in open verbinding met de Vecht en met de Zuiderzee. Het meer kreeg zijn huidige naam pas toen het door bedijking van de zee en de rivier geïsoleerd werd. In 1629 werd het meer voor het eerst drooggemalen, maar er kwam kwelwater onder de

Recreatieve druk op gebied De Posbank ca. 1953 (M. Coesèl, J. Schaminée en L. van Vuuren, De Natuur als bondgenoot [...] 2007, 20)

dijken door. Geogst werd er niet meer. De Spanjaarden vielen die zomer Holland aan en het meer werd op last van de Staten en Amsterdam weer onder water gezet als onderdeel van de oude Hollandse Waterlinie. Dezelfde linie speelde in 1672-1673 weer een belangrijke rol. Het meer verlandde daarna gedeeltelijk spontaan maar hield voor een deel ook zijn vorm doordat er veen gebaggerd werd. In de tijd daarna kwamen er enige inkomsten uit een eendenkooi, visserij en rietsnijden en pas in 1803 werd weer een plan gemaakt om met twee molens het meer droog te malen, het veen te winnen en de mogelijkheid van landbouw te onderzoeken. In 1809 werd de derde molen, de Onrust, gebouwd. Nu nog speelt hij een rol in de regulatie van de waterstand. In 1831 werd een eerste plan voor een stoomgemaal ontwikkeld. Het kwam niet tot uitvoering en in 1854 werd de concessie ingetrokken. In 1883 werd door een nieuwe eigenaar, Jhr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg (1830-1902), een nieuwe poging gewaagd en werd 'de Machine' gebouwd, waarvan de behuizing nu nog bewoond wordt. Het was een aanzienlijk gevaarte met twee centrifugaal pompen aangedreven door een stoommachine van 25pk. Na twee jaar pionieren op het droogevallen land besluit men het water weer te laten terugkeren omdat de oude activiteiten zekerder en vastere inkomsten zouden opleveren.

Het meer was niet alleen verstoord door de opeenvolgende pogingen om het droog te malen. Al in 1874 was de spoorlijn van Hilversum naar Amsterdam dwars door het meer aangelegd. Maar ook nadat het gebied in handen van Natuurmonumenten raakte, waren de bedreigingen nog niet ten einde. Hoe paradoxaal het ook moge klinken: nadat de droogmakerij gestopt was dreigde het meer en moerassengebied juist te verdrogen. De omliggende weidegrond werd steeds beter bemalen en de veengrond klonk steeds meer in. Zo kwam het reservaat hoger te liggen dan de omgeving. De enige manier om water binnen te laten was via de Vecht, maar die rivier vervuilde steeds meer zodat de eens zo bijzondere vegetatie steeds verder achteruitging. Ook werd er steeds meer drinkwater aan de aangrenzende zandgronden onttrokken. Dit alles leidde tot verdroging, vermesting en verzuring die pas grotendeels stopte toen vanaf 1984 het binnen gelaten water gezuiverd wordt. Sinds 1994 wordt een integraal

Ecoduct Terlet (Natuurbehoud 2011/2, 26-27)

herstelplan uitgevoerd, waarbij grote delen van het meer worden uitgebaggerd en het terrein voor een groot deel omgeven is door bufferzones met een hoog waterpeil. Ook is de nieuwe veenmoerasvorming in volle gang. Maar veilig lijkt het Naardermeer nooit helemaal te zijn. De nieuwe spoorlijn tussen Amsterdam en Flevoland leidde tot grote beroering en acties van 1977 tot in 1981, toen het tracé enigszins werd bijgesteld. Nog in 2007 werd voorgesteld om de verbinding tussen de A6 en A9 direct aan de grens van het natuurgebied aan te leggen. Pas in 2009 zag het kabinet Balkenende van dit plan af. Reden te meer om over dit oudste monument ook na te denken als cultuurmonument. Daartoe zou de geschiedenis explicieter moeten worden getraceerd en zichtbaarder gemaakt.

Moeilijke keuzes: monumenten van de tweede en derde fase

Een keuze voor een natuurmonument uit de periode 1940-1970 is moeilijk. Er zijn teveel kandidaten maar tegelijkertijd zijn er ook weinig echt gave voorbeelden over. Opvattingen over natuurlijk beheer, het verwijderen en bestrijden van allochtone planten en dieren en het moderniseren van horeca en bezoekerscentra heeft veel van de authenticiteit van die periode al onherkenbaar aangetast. Daarentegen is de biodiversiteit en zelfs de variatie in het landschap toegenomen. Illustratief is het al oudere gebied van de Posbank dat ook onderdeel vormt van het eerste Nationale Park, de Veluwezoom, dat al in 1930 deze titel verkreeg. Het gebied is nu een schoner, leger en authentie-

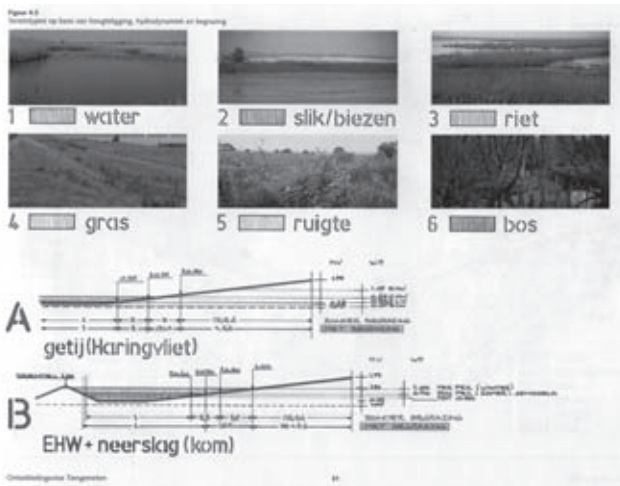
Luchtfoto Tiengemeten ca. 1995 (R. Posthoorn (red.), *Ontwikkelingsvisie Tiengemeten [...] 2000*, omslag)

ker voorbeeld van een stuwwallandschap dan het ooit is geweest. Alleen de bank van Pos markeert nog steeds het negentig meter hoge uitzichtpunt en gedenkteken uit 1918 voor G.A. Pos, vice-voorzitter van de ANWB. Misschien onverwachter kandidaten zijn de ‘ruilverkavelingsbosjes’, zoals ze geringschattend genoemd worden. Deze nieuwe natuurgebiedjes waren bedoeld als compensatie voor het slopen van heggen en bomen op de oude perceelsscheidingen. Het zijn vroege voorbeelden van het geloof in de maakbaarheid van nieuwe natuur als compensatie voor de vernietiging van oude natuurwaarden. Zij zijn nu uit de gratie en zullen het eerst opgeofferd worden bij nieuwe herindelingen en schaalvergrotingen in het agrarische of nieuwe natuurlijke landschap. Sommige van deze bosjes hebben zich wel degelijk ontwikkeld tot complexe natuurgebiedjes en sommige ruilverkavelingsontwerpen hebben als totaal een kwaliteit die nu pas door enkelen herkend en erkend worden.

De beste kandidaat voor de derde fase is ongetwijfeld het Deelerwoud. De aankoop van duizend hectare van dit particuliere buiten van de familie Pelletier voor acht miljoen gulden werd

voor tweederde bijeengebracht door Rijk en Provincie en een derde door acties vanuit Natuurmonumenten. Dat maakt het al een perfecte illustratie van de natuurbescherming als massabeweging. Daarbij komt nog dat de acties ook het ledental van de vereniging deden stijgen van 63.00 naar 77.000. Een verdere bijdrage voor de financiering werd gevonden in het verkoopssucces van misschien wel de bekendste boeken van Natuurbescherming: *‘Wilde planten, flora en vegetatie in onze natuurgebieden’*.²⁸ De positie maar ook het aanzien van het Deelerwoud is in de loop der tijd sterk veranderd. Het is nu een schakel in het Natura 2000 gebied nummer 31. Dat beslaat een oppervlakte van 93.331 hectare, bestaat uit zeventien habitattypen, koestert zeven habitatsoorten en tien vogelrichtlijnsoorten, valt onder achttien gemeentes en is verdeeld over tal van natuurbeschermingsorganisaties, stichtingen en particulieren. Het zou via de Ecologische Hoofdstructuur verbindingen naar de uiterwaarden, het Reichswald en de Oostvaardersplassen krijgen. Essentieel daarin is het Ecoduct bij Terlet tussen Nationaal Park De Veluwezoom en het Deelerwoud, een zoenoffer voor de aanleg van de A50, die beide gebieden scheidt. Het woud is veel min-

Terreintypen Tiengemeten (R. Posthoorn (red.), *Ontwikkelingsvisie Tiengemeten [...]* 2000, fig. 4.3)

der een woud geworden. Tien hectare dennenbos is geveld en ook verder zijn veel bomen en struiken gerooid om de heide meer kans te geven. Hele stukken zijn zelfs tot op het zand door bulldozers open gekrabbd om weer stuifzand te maken dat hier hoogstwaarschijnlijk ooit was. Stuifzand of ‘Atlantische Woestijn’ is namelijk één van de Europees gezien meest zeldzame habitats die in Nederland voorkomen.²⁹

Nieuwe natuur en emoties: monumenten van de laatste fase

Bij de periode na 1990 valt natuurlijk al snel te denken aan de Oostvaardersplassen, die zoals we zagen de inspiratie voor een groot deel van de theorie van de nieuwe natuur vormen. Evenzeer in aanmerking komen de grote ecoducten en misschien gewoon het eerste van de lange reeks, het Ecoduct van Terlet. Dat zou de verleiding om een aantal van deze ecoducten ‘aan de mensen terug te geven’ tenminste kunnen vertragen. Ook valt te denken aan de Millingerwaard, die wel de bakermat van de natuurontwikkeling in Nederland wordt genoemd en nu op zonnige dagen bijna aan het succes bezwijkt.³⁰ Dit gebied en de Oijpolder zijn nu de bekendste resultaten van wat begon als de winnende inzending, Plan Ooievaar, voor de E.O. Wijersprijsvraag van 1986. Een minstens zo aardige kandidaat is het gebied van de ‘Blauwe Kamer’ dat al in 1990 werd ontwikkeld en waar door het Utrechts landschap als eerste de zomerdijk van de uiterwaard werd verlaagd. Het gebied maakt nu deel uit van het grotere natuurontwikkelingsplan voor de Nederrijn en is een van de grote trekpleisters van deze provinciale landschapsstichting. Dat ook het lijfblad voor tuin- en landschapsarchitecten sinds die tijd die naam draagt, maakt de kandidatuur alleen maar sterker.

Wat echter zeker nu al een pre-monumentenstatus verdient heeft, is het eiland Tiengemeten.³¹ Het was met de grote aaneengesloten akkers één van de productiefste landbouwgebieden maar kon in aanmerking komen voor permanente braaklegging. Het kan zowel omschreven worden als een succes van de beweging tot natuurontwikkeling als het voorbeeld waar voor velen een grens overschreden werd. Buitenlui werden letterlijk gede-

Voorgesteld gebruik Tiengemeten met drie naturen (R. Posthoorn (red.), *Ontwikkelingsvisie Tiengemeten [...]* 2000, fig. 8.1)

porteerd om ruimte te maken voor de meestal stadse natuurliefhebbers en recreanten. Hier begon een sentiment te groeien dat ook zo’n grote rol ging spelen bij de politieke discussies over de ‘ontpoldering’ van de Hedwigepolder. Die moest nog als compensatie voor het uitdiepen van de waterweg naar Antwerpen gelden en was onderdeel van internationale afspraken. Het opgeroepen sentiment bij de Hedwigepolder en de herinrichting van Tiengemeten is een van de redenen waarom deze regering zoveel op natuur bezuinigt en zelfs terreinen van Staatsbosbeheer in de uitverkoop heeft.

Ruim tien jaar geleden stelde een grote interdisciplinaire stuurgroep een integraal plan op voor Tiengemeten dat een staalkaart is van alle natuurbouw die toen in het land gepleegd werd. Na de Watersnoodramp van 1953 waren de historische dijken uit eerdere fasen van de landwinning afgegraven, maar deze zijn nu weer hersteld. Zo is de eerste polder van circa 1750, via de toestand rond 1800, die ongeveer de maat van tien gemeten kon worden, tot aan twee negentiende-eeuwse polders weer duidelijk zichtbaar gemaakt. Zelfs de afgegraven vluchtheuvel van vóór 1804 wordt weer teruggebracht en is nu zelfs van sierbestrating voorzien. De architectuur kan gedeeltelijk gehandhaafd worden,

Waaloever van de Millingerwaard (Rob Dettingmeijer)

maar het criterium is daar een min of meer sluitende exploitatie. Hoewel een aantal gebouwen door deskundigen hoog gewaardeerd worden mogen enkele daarvan tot ruïne vervallen.

Het plan voor het beheer spreekt over drie sturingsfactoren: abiotiek (water en bodem); biotiek (vegetatie, fauna inclusief grote grazers); mensen (recreanten). Bij alledrie deze factoren wordt in de inrichting ook nog een driedeling aangebracht, die verschillende karakteristieken krijgt en daarbij verschillende emoties moet oproepen en waarbij de verschillende richtingen in de voorkeuren voor landinrichting en beheer hun eigen gebied krijgen:

- 'wildernis, nagenoeg natuurlijk landschap' waarbij moedwillig water kan instromen, uitstromen en zich verzamelen afhankelijk van het weer en de getijden;
- 'weelde', hier wordt het cultuurlandschap verrijkt en worden vogels gelokt;
- 'weemoed, natuurrijk cultuurlandschap', waarmee niet één specifiek cultuurlandschap wordt bedoeld maar met veel liefde en geregeld tot en met de waterstand een soort ideaal evenwicht tussen koren en bloemen, gras en vogels wordt nagestreefd.

Ook bij slecht weer is de toerist niet voor niets gekomen want hij kan de verdwenen landbouwcultuur, de natuur en zelfs de kabouters van Rien Poortvliet bewonderen in twee musea en er is ook voldoende horeca aanwezig.

Natuurmonumentenzorg

Er is een lange weg gegaan sinds de Raad van Europa in 1970 voor de natuur en in 1975 voor de gebouwde omgeving behoud naast ontwikkeling duidelijk op de agenda zette. Deze agendering sloot aan bij publicaties en maatschappelijke bewegingen die aandacht vroegen voor wat minder snelle groei van de welvaart om het welzijn van mensen en dieren te bevorderen. Massaal uitsterven van planten en dieren en de geringe waardering voor de nieuwe leefomgeving zorgde voor zeer brede steun onder de bevolking voor vrijwel alle vormen van behoud van natuur tot erfgoed.³² Dit werd vereenvoudigd door het sterk in belang afnemen van de landbouw en visserij in vergelijking met de industrie en dienstensector in geheel Europa, hoewel in Nederland de landbouwlobby sterk bleef.

Ondanks een aantal zichtbare successen is de achteruitgang van de biodiversiteit nog lang niet gestopt.³³ Wel is het milieu voor mensen gezonder geworden. Het lijkt dat de vanzelfsprekendheid voorbij is dat als natuur of zelfs maar enkele zeldzame soorten bedreigd worden door aanleg van bebouwing of infrastructuur er geprobeerd wordt om elders compensatie te vinden door nieuwe natuur te maken. Het Rijk wil nieuwe natuur maken niet meer combineren met het gericht uitkopen van boeren. De zorgen en mogelijk zelfs de boetes voor het niet meer voldoen aan internationale afspraken wordt doorgeschoven naar lagere overheden. Mede daarom worden door steeds meer bestuurders en politici vraagtekens gezet bij de praktijk van de natuurbescherming in Nederland. Gunstig is dat de urgentie van het beter op elkaar aansluiten van wet en regelgeving nationaal en internationaal prioriteit heeft gekregen.³⁴

Ongunstig en misschien zelfs onherstelbare schade veroorzakend, is de onevenredige bezuiniging op natuurbehoud als

gevolg van de electorale opstand van de suburbane en agrarische cultuur tegen de natuurliefde van de urbane cultuur.

Na bijna twee eeuwen in belang te zijn gegroeid, worden de natuurbeschermingsbewegingen in de verdediging gedrukt. Dit is een extra reden om te kijken naar de verschillende fasen van omgang van onze cultuur met de natuur. Een van de mogelijkheden is om ook onze natuurmonumenten als erfgoed te beschouwen en te betrekken bij het beleid van 'monumenten, archeologie en landschap'. Daartoe moet aangetoond worden dat net als bij de bescherming van gebouwen, wegen, beplanting en bodem ook de authentieke fauna en flora en de ordening daarvan in de loop der tijd, bescherming zou mogen genieten. Zo kan er een monumentenzorg voor de natuurmonumenten ontstaan. Juist het behouden van de herinnering aan de fasen in de natuurbescherming kan inspirerend werken voor een andere wijze van omgaan met natuur. Dan zouden nieuwe natuurgebieden minder reseravaat en misschien zelfs meer naast en in gebieden met ook agrarische of zelfs stedelijke bestemmingen kunnen worden ontwikkeld. Waarom geen vogelreseravaat op groene daken?

Daartoe is het wel belangrijk om een aantal historische fasen van de natuurbescherming in Nederland te beschouwen. Onderzoek moet aantonen of nog voldoende elementen als illustratie van de verschillende historisch bepaalde opvattingen aanwezig zijn. Zo zouden enkele natuurmonumenten monumentwaardig te maken zijn. Dat betekent niet dat er geen aandacht meer gegeven moet worden aan de noodzakelijke verbindingroutes voor plant en dier, maar die zouden minder demonstratief in bestaande natuur en cultuurterreinen en misschien soms met een dubbele bestemming aangelegd kunnen worden. Ook kan nog meer worden nagedacht over de natuurwaarden van oude en van nieuwe cultuurlandschappen. Waar de monumentenzorg en archeologie de laatste jaren serieus met behoud door ontwikkeling bezig zijn, is het nu tijd om voor de zich altijd al ontwikkelende natuurmonumenten serieus over behoud te gaan nadenken.

Noten

- ¹ Geciteerd naar: G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de negentiende en twintigste eeuw in Duizend en enige gedichten*, Amsterdam 1979, 528.
- ² Zie bijvoorbeeld: D. Hillenius, *Wat is natuur nog? 24 wandschoolplaten van M.A. Koekoek in kleur gereproduceerd*, Alphen a/d Rijn 1978, waarbij de achteruitgang van de natuur wordt gedemonstreerd aan de hand van de tot ver in de jaren zestig veelvuldig op de lagere school gebruikte wandplaten; M. Engelen (red.), *Wat is natuur nog in dit land. De mooiste Nederlandse tuinverhalen en -gedichten*, Amsterdam 1998, waarbij natuur merkwaardigerwijs, maar wel in overeenstemming met de verzuchting van Bloem, gelijkgesteld wordt met tuinen; H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880 - 1990*, Amsterdam/Meppel 1995.
- ³ Zie voor beknopte inleiding met meest recente literatuurverwijzing: H. Renes, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*, Hilversum 2010, 24-38. Zie en vergelijk ook de bijdrage van Hans Renes in

- deze aflevering van het *Bulletin KNOB*.
- 4 Deze opvatting wordt het duidelijkst en toegankelijkst beschreven in: P. Burm, *Het Nederlandse landschap, 2000 jaar mensenwerk*, Utrecht/Antwerpen 2003. Zie voor de Nederlandse bosgeschiedenis met een accent op juridische historische bronnen: J. Buis, *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*, Utrecht/Wageningen 1985.
  - 5 H.D. Thoreau, *Walden: or life in the woods*, 1854, geciteerd naar: J.A.M. Jansen en J.H.J. Schaminée (red.), *Zee en kust. Natura 2000-gebieden* (serie Europese natuur in Nederland), Zeist 2009, 7. Walden wordt hier 'de grote inspiratiebron voor veel mensen [...], waaronder Jac.P. Thijsse en Willem Frederik van Eeden' genoemd. De publicatie is tot stand gekomen met subsidie van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, die wel een 'disclaimer' over de definitieve toewijzing en begrenzing van de gebieden liet opnemen.
  - 6 Zie ook de bijdrage van Jos Bosman in deze aflevering van het *Bulletin KNOB*. Bij de *Eerste Nota Waddenzee* (1976) werd verdere inpoldering uitgesloten. Pas de *Derde Nota* (2006) en de *Planologische Kernbeslissing* gaven een dusdanig belang aan natuurwaarden en een financieel kader dat plaatsing op de World Heritage List van de UNESCO mogelijk werd. Een misschien iets rooskleurig overzicht van de bestuurlijke ontwikkelingen geeft: H.R. Oosterveld, *Een wereld van verschil. Veertig jaar beleid in het waddengebied*, uitgegeven door KNAW Waddenacademie en Ministerie van Economische Zaken Landbouw en Innovatie, Leeuwarden/Den Haag 2011. Zie ook *Jaarverslag 2009 & 2010 Waddenacademie-KNAW*, s.l., s.a. [2011].
  - 7 De gewone hamster (*Cricetus cricetus*) komt in Oost-Europa in oude kleinschalige landbouwgebieden nog veel voor. In Nederland kwam hij alleen voor in de kleinschalige akkers in het leem- en lössgebied van Zuid-Limburg. Na acties van o.a. Jan Dirkmaat van de Stichting Das & Boom, startte het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselproductie een herintroductieprogramma dat in 2005 door de Provincie Zuid-Limburg is overgenomen. Zie: www.korenwolfwereld.nl [geraadpleegd juni 2011]. Zie voor acties Jan Dirkmaat: K. Dijksterhuis, *Winnen van de Bierkaai. Eigenzinnige pioniers voor natuur, landschap en milieu*, Utrecht 2005, met voorwoord van Herman Wijffels, Voorzitter Sociaal-Economische Raad en voorzitter Natuurmonumenten. Zie voor een hilarische site van een tegenstander: www.blenk.nl/antikorenwolf [geraadpleegd mei 2011].
  - 8 Dit mechanisme is voor Engeland al in 1978 goed in kaart gebracht door M. Girouard in 'Power Houses', *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, Middlesex 1980, 1-12. Voor andere landen bevestigen deelstudies wel deze tendens. Voor een populaire inleiding met literatuurlijst: I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam 2002, met name hoofdstuk 1, 'De chic van het landleven'.
  - 9 Over de symbolische lading van het landschap vanuit historisch geografisch gezichtspunt is D.E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, Londen/Sydney 1984, het meest geciteerd. Een kunsthistorische visie: M. Warnke, *Politische Landschaft. Zur Kunstgeschichte der Natur*, München/Wenen 1992.
  - 10 Meest beknopte overzicht van de historische ontwikkelingen over de verschillende natuurbegrippen in filosofie en sociale wetenschappen en de relaties met het actuele debat over het milieu: J. Barry, *Environment and Social Theory*, Londen/New York 2009.
  - 11 Kortste en duidelijkste afweging van de periodisering: C.S.A. van Koppen, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving*, (dissertatie) Wageningen 2002, 150-152. Hij kiest zelf 1900 als begin van 'honderd jaar natuurbescherming'. Ik houd verder zijn periodisering aan.
  - 12 In 1865 schonk het Amerikaanse congres de vallei van Yosemite al aan de staat Californië om de natuurwaarden te behouden. Het gebied van Yellowstone lag in twee staten en daarom was die oplossing niet mogelijk en werd het in 1872 een nationaal natuurgebied dat later de titel Nationaal Park kreeg. Zie: A.L. Haines, *Yellowstone National Park. Its Exploration and Establishment*, Washington 1974. In Nederland is De Veluwezoom een gebied van Natuurmonumenten dat het eerste als 'Nationaal Park' benoemd wordt. Pas in 1950 komt het eerste Nationale Park, de Kennemer Duinen, tot stand, waarbij de overheid - rijk, provincie en de gemeente Amsterdam als eigenaar van de Waterleidingsduinen - betrokken zijn. H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, uitgegeven door Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, 's-Graveland 1986, 281-286. Gorter was directeur van de Vereniging van 1947 tot 1979 en lid van de Natuurbeschermingsraad tot 1984.
  - 13 A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798 - 1948*, (dissertatie) Amsterdam/Groningen 1987, 81-142, 213-242. Van der Woud is een felle tegenstander van het maken van 'nieuwe natuur', die hij een ambtelijke constructie noemt en hij vervolgt: 'Erger vind ik dat de komst van de Ecologische Hoofdstructuur een fundamentele breuk is met de eeuwenoude omgang met cultuurlandschap in Nederland. We moesten na 1990 gaan geloven dat we in de loop der eeuwen grond van de natuur hadden afgepakt [...]', uit: *De stad eet land. Voedsel en de transformatie van het landschap*, Groeneveldlezing 2009 (www.rug.nl/staff/a.van.der.woud/Groeneveldlezing2009/pdf, 4).
  - 14 Een beknopt overzicht van de feiten en mogelijke strategieën tot behoud van biodiversiteit: L. Kaufman en K. Mallory (red.), *The Last Extinction*, Cambridge, Mass./Londen 1986. Vaak wordt het verschijnen van het boek van R. Carson, *Silent Spring*, Boston 1962 (Nederlandse vertaling: *Dode lente*, Amsterdam 1964), als begin van de milieubeweging gezien. In Nederland ziet de Vereniging Milieudefensie zich als 'erfgenaam'. Zie ook: *Silent Spring. 40th Anniversary edition*, with essays by Edward O. Wilson and Linda Lear, Boston/New York 2002. Voor het meest actuele overzicht in Nederland: J. Noordijk e.a., *De Nederlandse biodiversiteit* (serie Nederlandse fauna), Leiden 2010.
  - 15 Zie voor acties van de Vereniging: Gorter 1986 (noot 12): Deelerwoud, 353-358; Zwanenwater, 380-382; Geuldal, 319-323. Voor een algemene geschiedschrijving met chronologie van belangrijkste gebeurtenissen, doelstellingen en acties van de verschillende natuurorganisaties maar ook met aandacht voor wetten en regelingen: M. Coesèl, J. Schaminée en L. van Vuuren, *De Natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijsse in historisch perspectief*, Zeist 2007.
  - 16 Van Koppen 2002 (noot 11), 162-169. Voor een veel gebruikte en veel geciteerde inleiding in de systeemecologie zie: K. Bakker e.a. (red.), *Inleiding in de oecologie*, Utrecht 1985.

- ¹⁷ W.A.H. Asman e.a., *Het Kromme-Rijnlandschap, een ekologische visie* (reeks Natuur en Milieu), Amsterdam 1974, met voorwoord van I. Vorrink, minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.
- ¹⁸ Van Koppen 2002 (noot 11), 170. Een mooie subjectieve verkenning van de richtingenstrijd met delen die je tot 'oral history' zou kunnen rekenen: T. Metz, *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap*, Amsterdam 1998.
- ¹⁹ F.W.M. Vera en V. Westhoff, 'Natuurbehoud en natuur-ontwikkeling: twee middelen om één doel te bereiken', *Blauwe Kamer* (1992) 5, 30-32.
- ²⁰ M. Woestenburg, 'Victor Westhoff (1919-2001) Plantensocioloog, natuurbeschermmer, dichter', *Blauwe Kamer* (2001) 2, 10-11, situeert het begin van de discussie ook in 1990 toen Westhoff in *NRC Handelsblad* de plannen om de zomerdijken bij de uiterwaarden door te steken en te verlagen om 'nieuwe natuur' te laten ontstaan 'ondoordacht' noemde. Het nieuwe beleid wordt pas volledig onder woorden gebracht in: F. Baerselman en F.W.M. Vera, *Natuurontwikkeling*, uitgegeven door Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag 1989. Bij L&V was ook Milieu (-beheer) en Staatsbosbeheer ondergebracht.
- ²¹ V. Westhoff e.a., *Wilde planten. Flora en vegetatie in onze natuurgebieden*, s.l. [s Graveland] 1970, 11. Voor omschrijving en argumentatie van de blauwgraslanden als de ultieme fraaie en complexe biotoop: deel 2, 93-94. Er zijn meer dan 100.000 exemplaren van deze serie verkocht.
- ²² F.W.M. Vera, *Metaforen voor de wildernis. Eik, hazelaar, rund en paard*, uitgegeven door Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Den Haag 1997. Er is weinig tot geen bewijs dat dit landschap in de Noordduitse laagvlakte echt dominant is geweest. Eik en hazelaar kwamen weliswaar veel voor, maar het zal zeer veel moeite kosten, en daar zijn de landinrichters van de richting Vera bijna niet in geïnteresseerd, om werkelijk inheemse bomen en struiken weer enige rol van betekenis te laten spelen. Zie: B. Maes (red.), *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik*, Amsterdam 2006, zie voor gegevens eik, 216; hazelaar, 119-122. Kritiek op en definitie van arcadische natuur: Van Koppen 2002 (noot 11), hoofdstuk 6, 'De schepping van arcadische natuur'.
- ²³ C.J. Bastmeijer, *Ieder voor zich en de natuur voor ons allen. Over de relatie tussen mens en natuur en de toekomst van het natuurbeschermingsrecht*, Den Haag 2011, 71-86; K. Baakman, *Testing Times: the Effectiveness of Five International Biodiversity-Related Conventions*, (dissertatie) Tilburg 2011.
- ²⁴ R.C.M. Arnouts en F.H. Kistenkas, 'Nederland op slot door Natura 2000: de discussie ontrafeld. Bijlage bij idem', in: *De deur klemt*, uitgegeven door Alterra, WOt (Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu), Wageningen 2011. De in oktober 2011 ingediende conceptwet Natuurbescherming die een groot aantal regelingen en wetten zou moeten combineren en vervangen, heeft vanuit verscheidene richtingen al kritiek opgeroepen omdat de regelgeving en handhaving vooral versoberd en dusdanig veralgemeniseerd worden dat door de effecten van deze wet de natuur eerder achteruit dan vooruit zal gaan.
- ²⁵ J.P. Thijsse, 'Voorwoord', in: E.M. van Zinderen Bakker, *Het Naardermeer. Een geologische, historische en botanische Landschapsbeschrijving van Nederlands oudste natuurmonument*, Amsterdam 1942, 7-10. Zie voor actuele ontwikkelingen, waarbij oud gebied door nieuwe moerassen wordt omgeven: A. Boosten (red.), *Meer Meer. 13 jaar herstelplan Naardermeer*, uitgegeven door Vereniging Natuurmonumenten, 's-Graveland 2006.
- ²⁶ Behalve uit hier boven vermelde literatuur zijn alle hierna genoemde gegevens overgenomen uit: A. Beintema, *Het begon met het Naardermeer. Honderd jaar natuurmonument*, 's-Graveland 2005. Het Naardermeer werd vooral bekend door J.P. Thijsse, *Het Naardermeer*, uitgegeven door Verkade, Zaandam 1912. De invloed van J.P. Thijsse in het algemeen en zijn bijdrage aan de 'Verkade-albums' kan moeilijk overschat worden. Zie: M. Coësel, *Natuurlijk Verkade. Het verhaal van de albums*, Warnsveld 1999.
- ²⁷ H.J.A. Berendsen, *Landschappelijk Nederland. De fysisch-geografische regio*, Assen 2008, 119-141, 132.
- ²⁸ Gorter 1986 (noot 12), 279-281. Op het hoogtepunt enige jaren terug was het ledental bijna een miljoen. Op dit ogenblik bedraagt het circa 750.000 leden. W. van Beek e.a. (red.), *365x de natuur in met Natuurmonumenten*, 's Graveland/Arnhem 2011, 8. Zie voor geschiedenis aankoop en moeizame positie van medewerkers voor grootgrondbezitters als particulier of als NGO's en de bezittingen van de familie Pelletier: W. Reinink, *Kunstgeschiedenis. Een levensloop*, Bussum 2011, met name 268-269.
- ²⁹ J.H.J. Schaminée en J.A.M. Janssen (red.), *Hoog Nederland. Europese natuurgebieden in Nederland. Natura 2000-gebieden*, Zeist 2009, uitgegeven KNNV i.s.m. Alterra Wageningen, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 112-125; Van Beek e.a. 2011 (noot 28), 134-135; ook geraadpleegde eerdere gidsen van Natuurmonumenten verschenen in 1949, 1957, 1962, 1971 1980, 1985, 1991, 1996, 2001 en 2006.
- ³⁰ Metz 1998 (noot 18), 9-14.
- ³¹ R. Posthoorn (red.), *Ontwikkelingsvisie Tiengemetten. Eiland van wildernis, weelde en weemoed*, uitgegeven door Kernteam Tiengemetten, Ministerie van LNV, Natuurmonumenten, Rijkswaterstaat directie Zuid-Holland, Provincie Zuid-Holland, Lelystad 2000. Deze uitgave is als basis gebruikt, evenals de folder/wandelgids van Natuurmonumenten, zomer 2011.
- ³² Bastmeijer 2011 (noot 23), 83, haalt een NIPO enquête uit september 2009 aan, waarbij 95% van de Nederlanders natuur tamelijk tot heel belangrijk vindt, 80% vindt dat er ook in economisch moeilijke tijden geld in natuur moet worden geïnvesteerd en 74% steunt dan nog aankopen van landbouwgrond om die terug te geven aan de natuur. Meest eloquent en recent wordt dit verzet tegen modernisering en aantasting van natuur en landschap verwoord door W. van Toorn, *Het grote landschapsboek*, Amsterdam/Antwerpen 2011, met foto's van Theo Baart.
- ³³ Zie bijvoorbeeld de rapportages over de situatie in Europa, waarbij Nederland slecht scoort. De belangrijkste conclusies in: K. Koffijberg e.a., *Vogelbalans, thema biodiversiteit 2010*, Nijmegen 2010, 4; www.compendiumvoordeleefomgeving.nl [geraadpleegd juli 2011].
- ³⁴ Bastmeijer 2011 (noot 23), 81, voert een vurig pleidooi voor strikte handhaving en verbaast zich vanuit zijn juridische achtergrond over de interpretaties van de huidige regering.